

Collegium Doctorem

Magyar református teológia

IX. évfolyam

2013

A TARTALOMBÓL

Bölcskei Gusztáv: Mennyiben európai
a magyar teológia?

Gudor Kund Botond: Bod Péter (1712–1769)
és a románok története

Németh Dávid: Protestáns gyermekbibliák
a reformációtól napjainkig

Petróczi Éva: Mindszenti Sámuel révkomáromi
lelkész, Csokonai versének hőse

Sepsi Enikő: A megváltás mint művészetfilozófiai
és egzisztenciális kérdés

A Doktorok Kollégiuma
negyven évvel ezelőtti megalakulása

A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának periodikája

ez az előljáró beszéd és térképén, hanem a

az ugyancsak 1793-ban is fogott a számára; híján idézzük befejező) a „puritánok” címszó távolságtartást mutat. ANUSOK: Így nevezik rályné alatt a' Genevai Angliai Liturgiát, nevé mint-hogy magok felől codnak, azért Puritanus-nyítéket és Isteni tisztelet akart, olyat állított fel rendbe az ő Theológiáját, úgy tartanak. *Neal*.

versével kezdtük. Így éppen a jeles komáromi morú pontot tett a Csót a szülői akaratnak enkereskedő eskető papja. Sámuel ezt jegyezte fel: „Évai István 35 éves, fe-iannát. Tanú volt: Nagy ész...”¹⁷

szenti Sámuel óriási válny, eklézsia- és kultúra-

n, 1792.
ornis Kiadó, 1992.
ndon, Macmillan and Co.–

ás.
ékek Nemzeti Igazgatóságának
– egyre inkább új életre kel, s
ndezvényszínhelye.

: FERENCZY MIKLÓS: Csokonai

LAURENCE STERNE: *A Sentimental Journey Through Italy and France*, New York, Collier and Son, 1917.

PETRÓCZI ÉVA: „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”. *Tanulmányok Medgyesi Pálról* – „The Obedient Spiritual Srevant of Your Highness”. *Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Budapest–Debrecen, Barankovics István Alapítvány–Hernád Kiadó, 2007.

PETRÓCZI ÉVA: Pope „Fürtrabláss”-a – avagy miért jobb a friss gyümölcs, mint a kandírozott? in: *Mi lelkünknek élető abrak* – *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomról*, Fekete Sas Kiadó – Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézet, Budapest, 2008.

PETRÓCZI ÉVA: Régi bort új tömlőbe. Néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához, in: „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”. *Tanulmányok Medgyesi Pálról* – „The Obedient Spiritual Srevant of Your Highness”. *Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Budapest–Debrecen, Barankovics István Alapítvány–Hernád Kiadó, 2007, 63–71.

SZÉNÁSSY ZOLTÁN: Mindszenty Sámuel, Egy tudós tiszteletes portréja a 18. sz. végén és a századforduló hajnalán, in: *Református Egyház* 6 (1986) 139–141.

HEGYI ÁDÁM

„...kik hogy másoknál bõltsebeknek láttassanak, a vallást tsúfolják...”¹

A vallásellenesség problémája a szentesi református gyülekezetben a 18–19. század fordulóján²

A szentesi református egyház még a hitújítás időszakában jött létre, és egészen a 18. század közepéig a város lakosságának többsége a kálvinista felekezethez tartozott. Az 1740-es évektől kezdve viszont a város földesurai, a Károlyi grófok igyekeztek katolikusokat betelepíteni és a protestánsokat visszaszorítani. Annak ellenére, hogy a reformátusok kénytelenek voltak templomukat átadni a katolikusoknak, a nyilvános vallásgyakorlatukat soha sem korlátozták, és a türelmi rendeletet követő évtizedekben látványos fejlődésnek indultak: a 19. század elejére új templomot és új, szilárd falazatú iskolát

1 TAKÁCS EDIT (közread): A szentesi református eklézsia története 1700–1825, 594–595. [elektronikus dokumentum], <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/start.htm> (Továbbiakban: Egyháztörténet, 2001). Az eklézsia történetéből szemelvények megjelentek nyomtatásban is: KIS BALINT: A szentesi református eklézsia állapota, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgai, változásai, 293–387. (Továbbiakban: Kis: A szentesi, 1992) Az eredeti kézirat a Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltárában (Továbbiakban: SzNREL) található. PAPP LAJOS: 1920-ban a kézitról készített egy átiratot: PAPP LAJOS: A szentesi református egyház története, 1–2. köt. Kézirat 1920-ból, gépirat 1966-ból. (Továbbiakban: Papp: Egyháztörténet.) Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (Továbbiakban: CsML–SzL) XV. Gyűjtemények. 61. Helytörténeti jellegű kéziratok.

2 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Kovács Péter nagytiszteletű úrnak, hogy kutathattam a Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltárában.

építettek maguknak. A 18. század végén a szentesi református egyház több mint hat-ezer gyülekezeti tagból állt, ami azt jelentette, hogy a Békési Református Egyházmegye egyik legnagyobb eklézsiájának számított.³

A 18–19. század fordulóján létező dél-alföldi kálvinista gyülekezetek belső működése bizonyos szempontból nézve nagyon jól kutatható: általában erre az időszakra már annyira megszilárdult az egyházközségeken belül az íráshasználat, hogy a presbiteri gyűlésekről részletes jegyzőkönyvek tudósítanak. Ráadásul a nagyobb gyülekezetek élén olyan jól képzett lelkészek álltak, akiknek kéziratos vagy nyomtatott prédikációi is fennmaradtak. Szerencsés esetekben még magánjellegű levelezések, naplók is előkerülhetnek. Szintén ebben az időszakban vált általánossá az évenkénti egyházlátogatások gyakorlata, amelyek egy-egy település mindennapi életébe engednek bepillantani. Így például a Békési Református Egyházmegye esetében 1786-tól kezdve maradtak ránk a vizitációk jegyzőkönyvei.⁴ Sőt az adott település világi levéltára is tartalmazhat már olyan részletességű adatokat, amelyek napi vagy heti bontásban mutatják be a mezővárosban zajló eseményeket.

Más szempontból nézve viszont akadályokba ütközünk. A mezővárosok társadalmi adottságaiból adódóan a gyülekezeti tagok többsége jobbágyokból, kismesekből és iparosokból állt. Olyan értelmiségi foglalkozást űző ember, akinek a munkájához kapcsolódóan létfontosságú volt a rendszeres tollforgatás, viszonylag kevés akadt. A lelkészeken kívül a tanítókat és a gondnokokat sorolhatjuk ide, valamint a város vezető tisztviselőit (főbíró, jegyző stb.). A magyarországi alfabetizációval foglalkozó kutatások ugyan már komoly eredményeket értek el, de még mindig csak hozzávetőleges becsléseink vannak arra vonatkozólag, hogy egy mezővárosban milyen arányú lehetett az írni-olvasni tudás. Ez azért érdekes, mert a 18. századi paraszti műveltség még erősen a szóbeliségen alapult. Az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette, amiből az következik, hogy bonyolultabb írott szöveget csak kevesen tudtak megérteni. Rendszeresen előfordultak olyan esetek is, amikor a település vezetőiről kiderült, hogy alig birkóztak meg a betűvetés tudományával: Csongrádon például 1778-ban a város adószedője nem tudott írni. 1760-ban Hódmezővásárhelyen a főbíró csak keresztet tudott tenni az iratokra.⁵ A dél-alföldi mezővárosok lakói közül több olyan értelmiségi került ki, akik a hazai tudományos élet vezetőivé váltak, de kimagasló teljesítményükből nem lehet arra következtetni, hogy szülővárosuk szellemi viszonyai mindenki számára lehetővé tették széles körű tudás megszerzését. A paraszti műveltségben többnyire csak évtizedek múlva jelentkeztek a felvilágosodás gondolatai.⁶ Mindez annak ellenére igaz, hogy a felvilágosodás hatására Magyarországon is megjelentek az úgynevezett népfelvilágosító művek, és az olvasás népszerűsítése érdekében egyre többen tevékenykedtek.⁷ Egy-egy református gyülekezeten belül valószínűleg kevesen voltak olyanok, akik nyomon tudták követni az ország nagyobb értelmiségi központjaiban zajló

3 HOMOKI NAGY MÁRIA: *Fejezetek a szentesi református ecclesia történetéből*, 33–42; LABADI LAJOS: *Szentes vázlatos története a 11. századtól 1914-ig*, 126–129; TAKÁCS EDIT (közread): *A szentesi református eklézsia története 1700–1825*, 261; SIMA LÁSZLÓ: *Szentes város története*, 333–334, 338.362.378.

4 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban: TIREL), Békés-Bánáti Egyházmegye Iratai I.29.h) 1. doboz Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1843.

5 TÖTH ISTVÁN GYÖRGY: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, 80–82, 87–90.

6 BENDA KÁLMÁN: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*, 59–60.

7 FEHÉR KATALIN: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, 84–90, 219.

valláspolitikai vitákat. Mégis a Békési Református Egyházmegye területén több olyan esetről van tudomásunk, amiket az egyházmegye vezetősége vallásellenesnek minősített: 1797-ben a békési rektort, Fábián Józsefet büntették meg „a Keresztyén vallással ellenkező principiumok” terjesztése miatt.⁸ 1811-ben a köröstarcsai jegyzőt, Pap Mihályt ítélték el „a keresztény vallás ellen botrányoztató bolond beszédek” miatt.⁹

Témánk szempontjából a fentebb felsorolt problémák azért jelentenek nehézséget, mert nehéz megállapítani, hogy a szentesi kálvinista egyház fennmaradt írott forrásai mennyire tükrözik a gyülekezetben kialakult csoportok álláspontját. Mivel a presbiteri jegyzőkönyveket és az egyházlátogatási dokumentumokat többnyire azok készítették, akik a lázongókkal szemben álltak, a valláscsúfolók saját maguk által vezetett írásos feljegyzései mutathatják be hitelesen a másik oldalt. Amennyiben a valláscsúfolóknak nehézséget jelentett egy beadvány elkészítése, mennyire lehet a hitvédők által leírtakat hitelesnek tekinteni? Vajon azok a csoportok, akiket vallásellenesnek tituláltak, mennyire voltak tisztában a radikális felvilágosodás vezetői által megfogalmazott gondolatokkal? A kérdés megválaszolása nehéz, mert több forrás is arra enged következtetni, hogy a lázongó csoportok nem voltak elég képzetek ahhoz, hogy a vallásellenesség filozófiáját kellő mélységben megismerjék.

1821. május 13-án Szépe János, Szépe Pál és Szalai János egyháztagokat azzal vádoltak a presbitérium előtt, hogy évek óta nem járnak templomba, az úrvacsoraosztásokon nem vesznek részt és az ágybért sem hajlandóak megfizetni.¹⁰ A vádlottak valószínűleg azonosak a címben idézett „vallást tsúfolókkal”, de szellemi teljesítőképességük határát nagyon jól mutatja az, hogy a presbitériumnak hónapokon keresztül nem tudtak írásos választ adni az ellenük felhozott vádakra:

„...hogy nékik még előbb embert kell ara másutt keresni a kik az ő panaszait, és nehézségeiket írásba tudja tenni; azonban azóta is, ezt nem tellyesítvén, hanem szüntelen folytatván és szaporítván botrányoztató sértegetéseiket, az ekklesia és a közjó ellen törekedő lázszasztásaikat.”¹¹

Az írással nemcsak ők álltak hadilábon, mert 1788-ban a Szőnyi Pál lelkész ellen lefolytatott vizsgálat során a meghallgatott tanúk közül egyedül a prédikátor, Szentmiklósi Sebők Sámuel tudta kézjeggyével ellátni tanúvallomását, míg a református egyház gondnoka, Basó Mihály és Csoó István tanító „keze kereszt vonásával” hitelesítette a jegyzőkönyvet.¹² Ennek ellenére vannak nyomai az írásbeliség fejlődésének Szentesen,

8 TtREL Békés-Bánati Egyházmegye Iratai I.29.a) 2. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829, Egyházmegyei közgyűlés, Doboz, 1797. január 10–11.

9 TtREL Békés-Bánati Egyházmegye iratai I.29.a) 2. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829, Egyházmegyei közgyűlés, Köröstarcsa, 1811. október 14. Vö.: Kis BALINT: *A Békés-Bánati Református Egyházmegye története* (1836), közread. Gilicze László–Kormos László 156. Sajnos a jegyzőkönyvből nem derül ki, mik voltak azok a „beszéddek”, amelyek feljelentéshez vezettek. Ebből az következik, hogy óvatosan kell a vallásellenesség kifejezést használnunk. Elképzelhető, hogy mindkét fentebbi esetben csak egy belső konfliktusról volt szó, ami kimerülhetett bibliai igék eltérő értelmezésében is. Ha erről van szó, akkor a vallásellenes jelző nem állja meg a helyét.

10 A lázongók ügyét először 1821. február 28-án tárgyalta a presbitérium. Ekkor még csak az egyházi adó megtagadása miatt idézték be őket, de néhány nappal később kiderült, hogy Szépe Pál már három éve nem járt a templomban és nem járult az úrasztalhoz. SzNREL I.375.b Jegyzőkönyv 1816–1827.

11 SzNREL I.375.b Jegyzőkönyv 1816–1827.

12 Szőnyi Pál elleni tanúvallomások jegyzőkönyve, 1788. május 28. TtREL Békés-Bánati Egyházmegye irata I.29.i) Egyházközségekre vonatkozó iratok, 67. doboz, Hódmezővásárhely, 1765–1841.

mert 1830-ban már nyugalmazott tanítóként Csoó István saját aláírásával tudta ellátni végrendeletét.¹³

Tanulmányomban megpróbálom rekonstruálni azokat az állapotokat, amelyekből kiderül, mit jelentett Szentesen a vallásellenesség, és hogyan viszonyult ez a korban széles körben elterjedt ateista irodalomhoz. Kiindulópontnak a szentesi református egyház egykorú krónikájában szereplő pár sort kell tekintenünk, amely arról szól, hogy a városban volt néhány személy, akik a keresztény tanításoknak ellentmondtak és gúnyt űztek azokból:

„Ha találkoztak is egy két olyan nemtelen kevéjek, kik hogy másoknál bőltsebeknek láttassanak, a vallást tsúfolják rendtartásait nevetség tzéjává teszik és annak tudományait a vallás lelkét nem esmerők előtt kétségbe hozni kívánják, – ha talátnak is az érthetetlen dolgokon ámojgó, azokat félre magyarázó, bódult gondolkozásúak, de sokkal többen vagynak kik a vallás főbb igazságait mellyekenn épül lelkek nyugodalma az életben és halálban együgyűen de jól értik és azoknak hasznokat is tudják venni illetés nélkül hagyván azonn nehezebbenn érthető dolgokat, mellyek az ő értelmeket fellyül haladják.”¹⁴

Mielőtt a rendelkezésünkre álló forrásokat részletesen elemeznénk, röviden össze kell foglalnunk, mit jelentett a 18. század végén a vallásellenesség. Ezt követően azt kell megvizsgálnunk, milyenek voltak a gyülekezeten belüli művelődési viszonyok. Végül megpróbálunk választ adni arra, mit gondoltak a szentesi lázongók a keresztény tanításokról.

A felvilágosodás rendkívül heterogén jellegéből adódóan nem lehet azt állítani, hogy ez a szellemi mozgalom a zászlójára tűzte a vallásellenesség jelvényét. Sok képviselője nyíltan bírálta az egyházat és annak működését, de a vallás – köztük a kereszténység – tanításai elfogadhatóak voltak a számukra.¹⁵ Radikális gondolkodók ehhez képest sokkal messzebbre mentek, mert a krisztusi hittételek alapjait támadták meg, és egy idő után Isten létezésének tagadásáig is eljutottak. Érthető, hogy mind a katolikus, mind a protestáns egyházak felléptek ezek ellen, és gazdag hitvédő irodalmat produkáltak a veszélyes filozófia ellensúlyozására.¹⁶ II. Lipót trónra lépése körül Keresztési József a szemtanúként írta azt, hogy nagyszámú valláspolitikai írás látott ekkor napvilágot az országban.¹⁷ A kérdés annyira aktuális volt, hogy a református egyházban tekintélyes professzoroktól kezdve vidéki lelkészekkel bezárólag többen is foglalkoztak a problémával, aminek eredményeképpen különböző hitvédő munkákat készítettek. Ezek az írások nem feltétlenül jelentek meg nyomtatásban, mert sok kéziratban maradt, és sok csak prédikációként hangzott el.¹⁸ A laicizálódás ellen nemcsak harcos hitvédő művekkel védekeztek, hanem a kegyesség

13 Csoó István emeritus tanító végrendelete, Szentes, 1830. június 17. CsML–SzL Szentes Város Tanácsának iratai V/A/102/k, Végrendeletek (1731–) 1802–1849 (–1890) nr. 416. Csoó annyira ügyesen képezte magát, hogy 1825-ig negyvennégyyszer olvasta végig a Bibliát. Egyháztörténet, 2001, 2. köt., 394.

14 Egyháztörténet, 2001, 2. köt. 594–595. PAPP: Egyháztörténet, 1. köt. 293.

15 G. SZABÓ BOTOND: *Vallás és felvilágosodás*, 400–402, 404.

16 BRUNNER EMÖD: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*; PADÁNYI KLÁRA: *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában*, 177–200; BALLAGI GÉZA: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, 169–199, 616–669.

17 KERESZTESI JÓZSEF: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*, 278.

18 ZOVÁNYI JENŐ: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, 159–163; BUCSAY MIHÁLY: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, 192–194.

személyesebbé és érthetőbbé tételére is nagy hangsúlyt fektettek. A vallási megújulási mozgalmak (például: janzenizmus, pietizmus) többek között azt a célt is szolgálták, hogy az embereket a személyes vallásosság elmélyítésével a hívők között tartsák.¹⁹

Első pillanatra paradox helyzetnek tűnik, hogy Magyarországon a felvilágosodás gyakorlatilag az egyházon keresztül terjedt el, mert a hazai értelmiség több mint kétharmada egyházi személy volt. Ha viszont alaposabban szemügyre vesszük a dolgot, akkor kiderül, hogy ez Nyugat-Európában sem okozott fennakadást, és a magyar nyelvű szépirodalom képviselői között is több olyan lelkész és pap volt, akiknek műveiből teljesen eltűntek a vallásos értékek, miközben nem szakítottak hivatásukkal, és továbbra is lelkészként vagy papként dolgoztak.²⁰ Ráadásul mind a nyugati, mind a hazai protestáns teológia igyekezett beépíteni fegyvertárába a felvilágosodásnak a vallással összeegyeztethető gondolatait. Magyarországon ez gyakran összekapcsolódott a vallási tolerancia kérdésével is, hiszen a protestáns egyházak számára létkérdés volt a felekezetek közötti megbékélés tanának minél szélesebb körű elfogadtatása.²¹

Talán meglepő, de viszonylag keveset tudunk arról, kik és hogyan olvasták a vallásellenes és a hitvédő munkákat. Valószínűleg azért rendelkezünk ezekről kevés ismerettel, mert a források nagy száma nehezíti az ország egész területére kiterjedő kutatásokat. Ennek ellenére vannak olyan publikációk, amelyek ezzel foglalkoztak. A kezdeti feldolgozások megelégedtek azzal, hogy ismertették a nyomtatásban megjelent művek tartalmát.²² Később a 20. század irodalomtörténetészei által kanonizált művek elterjedése foglalkoztatta a kutatókat, ami figyelmen kívül hagyta a korabeli népszerű olvasmányok elemzését.²³ Erre a hiányosságra az utóbbi években Granasztói Olga hívta fel a figyelmet, és munkássága eredményeként kiderült, hogy az olvasni tudók táborában képzettségtől függetlenül sokkal nagyobb arányban voltak megtalálhatóak azok az olvasmányok, amelyeket ma értéktelennek tartunk.²⁴ Csak példaként említjük Alfred Messerli Svájc egészét lefedő kutatását, amely nem az olvasmányok tartalmi kiértékelésével foglalkozik, hanem azoknak a lehetőségeknek az elemzésével, amelyek egy-egy társadalmi csoport vagy személy számára biztosították az olvasás gyakorlását. Kutatásmódszertana azért érdekes a számunkra, mert a vidéki lakosság esetében azt is vizsgálta, hogy a napi munkavégzés mellett milyen feltételeket tudtak a parasztok biztosítani maguknak az olvasáshoz: Messerli megállapította, hogy a fényforrások és a szabadidő növekedésével egyenes arányban nőtt Svájcban az elmélyült olvasók száma.²⁵

19 DIENES DÉNES: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, 64; GRANASZTÓI OLGA: *Francia könyvek magyar olvasói*, 30–87; DEBRECZENI ATTILA: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 119–121.

20 BIRÓ FERENC: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 139; G. SZABÓ BOTOND: *Vallás és felvilágosodás*, 419–420.

21 CARL ANDERSEN–ADOLF MARTIN RITTER (SZERK.): *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, 125–146.; BENJAMIN J. KAPLAN: *Divided by Faith*, 20–23., 40–45., 56–58., 84–85.; JEAN BÉRENGER: *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale 1415–1792*.

22 KULCSÁR ADORJÁN: *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Budapest, 1943.

23 FÜLÖP GÉZA: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

24 Granasztói, 2009; l. még: GRANASZTÓI OLGA: *Olvasótól olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire*, 5–24.

25 ALFRED MESSERLI: *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900*, 4–21.

A 18. század végi és 19. század eleji hazai református gyülekezetek műveltségi viszonyainak kutatása során többen is figyelembe vették az egyházkormányzat működését: mind a dunántúli, mind a tiszántúli egyházkerületekben a lelkészek és a tanítók egyfajta cenzúra alá voltak kötelesek vetni magukat, amelyek során az esperes vezetésével ellenőrizték a jelöltek felkészültségét. Ez a cenzúra nem azonos a könyvellenőrzéssel, hanem az alkalmasság megvizsgálását jelentette. Az eljárás alatt a jelölteknek be kellett mutatniuk saját könyvtáraikat is. Így például Hudi József a Dunántúl esetében,²⁶ Oláh Róbert a Beregi Református Egyházmegye esetében²⁷ tanítók és lelkészek cenzúrázása során keletkezett könyvjegyzékeket elemeztek. Az esperesek arra voltak kíváncsiak, hogy az adott személy megfelelő könyvtárral rendelkezett-e feladatkörének ellátásához. Így például Némethi Péter tárkányi tanító könyvtárában megtalálható volt Jean Frédéric Ostervald *Romlottságnak kútfejei* című műve, amely a református hitvédelem tipikus munkája volt.²⁸ Összetettebb elemzést tudott Héjja Julianna Gyulán elvégezni, aki a városi jegyzőkönyveket vetette össze az egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel és a presbiteri jegyzőkönyvekkel.²⁹

A szentesi református egyház műveltségi viszonyainak vizsgálatához gazdag forrásanyag áll a rendelkezésünkre. A mezővárosi írásbeliségnek egy ritka példája nagyon sokat elárulhatna a város lakosságának többségét alkotó paraszti csoportok műveltségéről. Ez a forrás az úgynevezett Petrák-krónika, amelyet a 18. század közepén kezdtek el a városban vezetni. A Petrák-krónikát egészen a 20. század elejéig másolták a város lakosai, de a 18. századból egyetlen példánya sem maradt fenn. A ma ismert legkorábbi másolatok a 19. század közepén készültek. Ettől ez még nagyon hasznos forrás lehetne, de a krónikaírók (és tovább írók) a református egyház – témánk szempontjából fontos – mindennapi életével kapcsolatban semmilyen adatot nem közölnek. Ez talán azzal magyarázható, hogy a Petrák-krónika szerzőinek azok az események voltak fontosak, amik a megélhetésüket biztosították: időjárási viszonyok, termésátlagok stb.³⁰ Szinte teljesen ugyanabban az időben keletkezett a szentesi református egyháznak is a krónikája, amelyet viszont sohasem másoltak a város lakosai, hanem az egymást váltó lelkészek írták mindig tovább egészen 1825-ig.³¹ Viszont az egyház évkönyvébe is bekerültek olyan adatok, amelyek nem a lelkészek álláspontját tükrözik, hanem a gyülekezet véleménye bontakozik ki belőlük.

Jó példa erre egy 1782-es kísértethistória. A történet szerint Vetseri Mihály egykori főbíró halála után a fiához járt vissza kísértetni, mígnem a fiú megőrült és meghalt apja állandó zaklatásai miatt.³² Az ekléziatörténet részletesen leírta a kísértet megjelenéseinek helyét és a fiú rémületét, ami azt mutatja, hogy a lakosság elhitte a históriát.

26 HUDI JÓZSEF: *Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években*, 122–146.

27 OLÁH RÓBERT: *A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján*, 151–239.

28 HUDI JÓZSEF: *Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években*, 138.

29 HÉJJA JULIANNA ERIKA: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*.

30 TAKÁCS EDIT: *A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma*, 43–58.; KATONA IMRE: *A Petrák-krónika változatainak néprajzi vonatkozásai*, 59–68.; SZABÓ FERENC: *A várostörténeti krónikák és feljegyzések születése és hatása az Alföldön*, 5–14; TAKÁCS EDIT (közread): *Petrák-krónika*.

31 Egyháztörténet, 2001; BAGI ZOLTÁN: *Szentes város református közössége a 18. században a Béli István, Gál István és a Kiss Bálint által írt ekléziatörténet alapján*, 185–186.; FILEP ANTAL: *Szokásleírások a 18. és a 19. századból*, 115–134.

32 Egyháztörténet, 2001, 2. köt. 264., Bagi, 2005, 202.

A történetet lejegyző lelkész viszont babonaságnak és értelmetlennek találta az egészet. Kis Bálint a többes szám harmadik személy használatával tartózkodását fejezte ki az eseményekkel kapcsolatban: „...a babonás emberek azt a hírt terjesztették..., ...voltak, akik állították...”³³

Ennél a pontnál éreztünk el oda, hogy megvizsgáljuk, milyen források állnak rendelkezésünkre a szentesi református egyház történetének elemzéséhez. A fentebb bemutatott krónikák mellé fel kell sorakoztatnunk azokat a dokumentumokat, amelyek a gyülekezet vezetőinek és a forrongók álláspontjainak megismerését biztosítják. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy meg kell válaszolnunk a dolgozat elején feltett második kérdést: milyenek voltak Szentesen a műveltségi viszonyok?

Adatgazdagságát tekintve az egyházi krónikát követik a helybeli református egyház presbiteri jegyzőkönyvei, amelyeket 1768-tól kezdve vezettek.³⁴ A gyülekezet írásbeliségének fejlődését mutatja, hogy 1786-tól a körrendeletek és leiratok összegyűjtésére egy önálló protokollumot nyitottak.³⁵ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szintén 1786 óta állnak a rendelkezésünkre, amelyekből kiderül, voltak-e egyházfegyelmi problémák a városban, illetve a gyülekezet mennyire volt elégedett a lelkészeivel.³⁶ Szentes egyházigazgatási szempontból a Békési Református Egyházmegyéhez tartozott, amely a Dél-Alföld több vármegyéjét is magába foglalta: többek között Csongrád, Békés, Arad és Csanád vármegyét. A traktusban tartott közgyűléseken a gyülekezetek gondjaival is foglalkoztak, ezért a közgyűlési iratok szintén értékes adatokat tartalmaznak.³⁷ Szentes mezővárosa a vizsgált időszakban a Károlyi-család tulajdonában volt. A 18. század végére a város önkormányzati jogköre nagyon leszűkült, amely jól tükröződik a település jegyzőkönyveiben. A városi tanács az uradalmi utasítások végrehajtója lett és legfeljebb tyűkperekben ítélezhetett.³⁸ A mindennapi élet eseményeit jóval részletesebben tárják elénk a szentesi nemesség iratai³⁹ és a település lakosságának fennmaradt végrendeletei.⁴⁰ Az 1791. évi 26. törvény a protestánsoknak lehetővé tette, hogy hitéleti könyveiket a saját cenzoraik ellenőrizték, de a helytartótanács továbbra is felülbírálhatta a protestáns revizorok döntését, ha azok a katolikus felekezet számára sértőnek bizonyul-

33 Egyháztörténet, 2001, 2. köt. 264.

34 TtREL Szentesi egyházközség iratai I.375.b) 1–2. füzet, 1768–1816. SzNREL I.375.b) Jegyzőkönyv, 1816–1827.

35 SzNREL I.375.b) 1–2. kötet leirati jegyzőkönyv, 1786–1859.

36 TtREL Békés-Bánati Egyházmegye iratai I.29.h) 1. doboz, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1786–1843.

37 TtREL Békés-Bánati Egyházmegye iratai I.29.a) 2. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1787–1829.

38 CsML–SzL Szentes város tanácsának iratai V/A/102/a Tanácsulási jegyzőkönyvek, 2. köt., 1792–1813. vö. BARTA LÁSZLÓ–LABÁDI LAJOS: *Szentes város levéltára 1703–1950*, 36.

39 CsML–SzL V/A/114. Szentes város nemességének iratai 1794–1848.

40 CsML–SzL Szentes város tanácsának iratai V/A/102/k, Végrendeletek (1731–) 1802–1849(–1890). CsML–SzL Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai IV/A/3/i, Végrendeletek 1814–1878. CsML–SzL Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai IV/A/1/j, Végrendeletek 1769, 1778., vö. NAGY IBOLYA: Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században, 179–192. Az elhaltak hagyatéki összeírásai szintén értékes források, mert az ingóságok felsorolásában szerepelhetnek könyvjegyzékek is. Sajnos Szentes 1795–1830 között vezetett összeírásai jegyzőkönyve lappang, így nem tudtam az elemzéshez felhasználni. Vö. CsML–SzL Szentes város tanácsának iratai V/A/102/p, Becsü-jegyzőkönyvek, 1795–1854.

tak.⁴¹ A helytartótanácsi levéltár cenzori iratai Szentesre vonatkozóan is tartalmaznak információkat, mert 1792-ben feljelentették a helyi könyvkötőt, Varga Istvánt.⁴² A Varga tevékenységével kapcsolatos iratok hűen tükrözik a városban forgó olvasmányokat.

1781 és 1821 között a következő lelkészek szolgáltak a városban: Szentmiklósi Sebők Sámuel (1777–1798), Szőnyi Pál (1776–1787), Szalay Pál (1787–1802), Kis Bálint (1798–1853), Gyarmathy Ferenc (1802–1812) és Dobosy Mihály (1812–1853).⁴³ Sajnos egyiküknek sem maradtak fenn prédikációi,⁴⁴ viszont a gyülekezet a 19. század elejére felfejlesztette iskoláját. A hódmezővásárhelyi és mezőtúri partikulák közelsége valószínűleg nem tette annyira vonzóvá Szentest, hogy nagyobb vonzáskörre tegyen szert, de sikerült szilárd falazatú, emeletes iskolaépületet emelni, és az intézmény élére állandó professzort kinevezni. Ezt a tisztséget több mint egy évtizeden keresztül Sipos József töltötte be, aki bizonyos alkalmakkor prédikált a templomban is.⁴⁵ Siposnak 1817-ben megjelent nyomtatásban egy prédikációs kötete, amely bepillantást enged a szentesi gyülekezet igehirdetési gyakorlatába.⁴⁶

Az ekléziatörténet néhány mondata arra hívja föl a figyelmünket, hogy a gyülekezetben a lelkészekon kívül volt egy kicsiny csoport, amelyik a kegyességi munkákon és ponyván kívül más nyomtatványokat is forgatott:

A Könyveknek meg szerzését 's olvasását meg mind eddig általjában vévénny úgy nézik embereink mint könnyen elhagyható dolgot. Sok házaknál egyéb könyvet nem lehet találni, hanem Zsoltárt, Kalendáriumot és valami 'oltsó szerű imádságos könyvet-skét, a minemű az ugynevezett Illatozó oltár, a kiknek Oskolába járt gyermekeik voltak, azok kitanulván az Oskolát, haza vitt rongyos könyveikkel szaporítják a házi könyvek számát. A hol pedig nőtelen Ifjak 's leánykák vannak, azok vesznek: Kádár Historiáját, Argirus Historiáját, Hét szép világi Énekeket, Csíziót, Álmos könyvet, Szerentse Kerekét, Ludas Matyit, A szép juhásznét 's más efféléket, mellyekkel téli estvékenn mulatják magokat. Sok házaknál találtnak Bibliák is, Keresztyén tanítások és más kegyes könyvek. De találkoznak egynehányann olyanok is, a kiknek a Tudományokra tartozó számos jó könyveik vagynak. Illyenek nevezetesenn: Takács mester Balog István, Ns. Miketz Mihály, Csizmadia Kováts Pál és ezek Újjságot is szoktak olvasni.⁴⁷

41 FELHŐ IBOLYA-VÖRÖS ANTAL: *A helytartótanácsi levéltár*, 223; SASHEGYI OSZKÁR: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, 14–15.; SCHERMANN EGYED: *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, 220.

42 Magyar Országos Levéltár (Továbbiakban: MOL) Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum 83. csomó, 1793 F. 3. fol. 44r–46v. MOL C 60 Departementum revisionis librorum 10. kötet, Protocolla 1793. nr. 6267.

43 LABADI LAJOS: *Szentes története évszámokban*, 32; SIMA LÁSZLÓ: *Szentes város története*, 296–297., 333–334., 362–378.

44 Dobosynak megjelent egy kegyességi kötete, de ez a szentesi gyülekezeti életéről kevés információval szolgál. DOBOSY MIHÁLY: Aggódókat Vigasztaló keresztyén Oktatások Példákban és egynehány ide illő Imádságok. Szalay Pál egy bibliakommentárt tett közzé 1792-ben, de ebben sem lehet találni a szentesi református egyház gyülekezeti életével kapcsolatos adatokat. WILHELM BURKIT: Jakab és Péter szent apostolok' közönséges leveleiknek a' keresztyéni jó életre oktató tanúságokkal és intésekkel tellyes rövid világosítása... Magyarra fordította, 's köz haszonra ki bocsátotta Szalai Pál, a' szentesi, helv. conf. ában edjik predikátor.

45 Egyháztörténet, 2001, 2. köt. 378., 382–383.; BEREZ SÁNDOR: *Szentes városi főgymnasium története*, 3–15.

46 SIPOS JÓZSEF: *A magyar ország helvétziai vallástételt követő oskolai tanítók tárháza*.

47 Egyháztörténet, 2001, 2. köt. 594; PAPP: *Egyháztörténet*, 1. köt., 292–293.; vö. SIMA, 1914, 412.

Egy 1795-ben írt levél a szentesi főbíró, Dobosi Mihályt is a komolyabb olvasmányok iránt érdeklődő személynek mutatja be, ugyanis ebben Domokos Lőrinc arra hívta fel a szentesiek figyelmét, hogy elő lehet fizetni a Debrecenben megjelenő Milton-fordításra. Domokos két személyt említ meg a levelében, akik szerint Szentesen szívesen forgatnák a készülő kötetet: Szalay Pál lelkészt és Dobosi Mihály főbíró. ⁴⁸ Ez azt jelenti, hogy az ekléziatörténetben említett személyeken kívül még mások is rendelkeztek igényes olvasói érdeklődéssel.

A rendelkezésünkre álló források segítségével meg kell vizsgálnunk, hogy a helyi református egyházon belül szerveződő csoportok hogyan viszonyultak a lelkészek művelődésszervező tevékenységéhez. Vajon a prédikátorok mennyire tudták egy-egy egyháztag olvasási szokásait befolyásolni, és mennyire voltak képesek a valláseellenes iratok terjedését megakadályozni?

A vizsgált időszakban a nők nem olvastak széles körben, általában csak a főnemesi asszonyok vagy a polgári származásúak tudtak írni-olvasni. Mégis, a felvilágosodás hatására egyre terjedő „olvasási düh” Szentesen is éreztette hatását, mert 1802-ben a presbitérium arról határozott, hogy a lányiskolában is bevezetik az írás és az olvasás tanítását. A jegyzőkönyv megfogalmazása nagyon találó, mert észrevehető a kor tendenciája: „...a leányok jövődöb(en) ugy szeretnek [majd] olvasgatni...” ⁴⁹ Ez azt jelenti, hogy a 19. század elejére Szentesen tisztában voltak a népfelvilágosító mozgalom igényeivel, és megnyitották a lehetőséget az alsóbb társadalmi rétegek képzésére is. Nyilvánvalóan még sok generáció továbbra is analfabéta maradt, de ez a kezdeményezés azt mutatja, hogy a helyi református egyháztagok között fokozatosan növekedett az írni-olvasni tudók száma.

Az egyszerűbb, kevésbé iskolázott szentesi emberek között találunk olyanokat, akik életük fontos részének tartották a könyveket. Debretzeni István 1820-ban végrendekezett. Ugyan nem tudott írni, mert testamentumán csak vonása szerepel, de két Bibliája és más könyvei is voltak, amely valószínűvé teszi, hogy lassan ki tudta betűzni az írott szöveget:

„9szer. Halalomkor található elembeliek javaim a nagy Biblián kívül, minden könyveim legyenek feleségemé.

10. A nagy Bibliám pedig a ládában lévő egy nagy fehér abrosszal edgyütt legyen Borsa Mihályné Erzsébet lányomé.” ⁵⁰

Valószínűleg az olvasni tudás alacsony fokán állt Paksi István is, aki szintén csak vonást tett végrendelete végére, de megemlíti, hogy jogbiztosító iratai vannak: „nékem többen adósok mellyekről szőlő adós leveleim meg vagynak.” ⁵¹

A református paraszti kultúra szerves részévé vált a Biblia tisztelete (olvasásáról kevesebb adatunk van), mert a házon belül kitüntetett helyen tárolták:

48 Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1795. december 19. TtREL Békés-Bánati Egyházmegye irata I.29.i) Egyházközségekre vonatkozó iratok, 67. doboz Hódmezővásárhely 1765–1841. A levélben csak Dobosiként van feltüntetve a főbíró, de a városi és egyházi tisztségviselők között nem volt ekkor más Dobosi nevű. vö.: LABADI, 2003, 287–288.

49 TtREL Szentesi egyházközség iratai I.375.b) 2. füzet 1798–1816., 42.

50 Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15. CsML–SzL Szentes Város Tanácsának iratai V/A/102/k, Végrendeletek (1731–) 1802–1849 (–1890) 2. doboz nr. 350.

51 Paksi István végrendelete, Szentes, 1822. december 23. CsML. SzL Szentes város tanácsának iratai V/A/102/k, Végrendeletek (1731–) 1802–1849 (–1890) 2. doboz nr. 353.

„Az ágyak felett a tehetősebbeknél fedelek voltak, melyeknek 4 oszlópa a nyoszoja 4 lábának felső végéhez volt belefűrva; erre raktak az asszonyok vásznakat, gombolyagokat, orsókat, motollát, régi valamiket, meg a nagy bibliát.”⁵²

Minőségben nagy különbség mutatkozik a lelkészek és a fentebb említett paraszti körülmények között élők könyvgyűjteményei között. A szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárában mintegy hatszáz kötet 1850 előtti nyomtatvány található, amelyeket volt szerencsém egytől egyig kézbe venni. A possessorok alapján megállapítható volt, hogy a gyűjtemény 80%-a Kis Bálint és Szalay Pál tulajdonából származik, és a kötetek többsége 1786 és 1803 között került Kis vagy Szalay tulajdonába. Sajnos nem tudjuk, mi történt az 1803 után beszerzett kötetekkel, valószínűleg beolvadtak más könyvtárakba.

Nincs arra lehetőségünk, hogy a teljes lelkészi könyvtárat bemutassuk, de általánosságban elmondható róluk, hogy mind Szalay, mind Kis széles érdeklődési körű volt. A napi prédikatori munkához szükséges héber, görög és latin nyelvű bibliák mellett a református teológia alapművein keresztül a 18. század végének filozófiai könyvtermése is megvolt nekik. Jól mutatja ezt, hogy Kis Bálint 1803-ban egy Újtestamentum kommentárjának üres lapjaira bemásolta a kötettel kapcsolatos legfrissebb recenziót:

„Wir empfehlenn dieses von mannigfaltigen Känntnissen zeugende, und mit rühmliche sorgfalt geschriebene Werk, jeden denkenden Bibelforscher...”⁵³

Kis az egyházmegyében egyfajta olvasókört is megszervezett, mert 1818-ban a Tudományos Gyűjtemény számait cserélgették egymás között a lelkészek,⁵⁴ bár 1819-re ez az olvasókör kudarcot vallott: „A T(udományos) Gyűjtemény circual, vagy is inkább hever.”⁵⁵

A vallásellenesség szempontjából érdekes, hogy Kis Bálint peregrinációja során egy Kant-művet is megszerzett, amelyet alaposan elolvashatott, mert a kötet előzékeire nagyon részletesen beírta a fejezetek címeit magyarul.⁵⁶ A katolikus iskolákban már 1795 óta tilos volt Kant filozófiáját oktatni, míg a protestáns kollégiumokban más volt a helyzet. Az 1790-es években Debrecenben Kant kimondottan nagy népszerűségnek örvendett, de az ortodox református gondolkodók Kant gondolatait vallásellenesnek minősítették és komoly támadást indítottak hazai elterjedése ellen. Érdekes paradoxon, hogy maga Kant a vallás védelmében kívánt munkásságával fellépni, mégis sok teológus megijedt újításaitól.⁵⁷

Nem tudjuk, hogy a Kis Bálint által képviselt műveltség mennyire hatott a fentebb idézett „tudományok” iránt érdeklődő Balog Istvánra, Miketz Mihályra és Kovács Pálra,

52 Kis: A szentesi, 1992, 313.; Egyháztörténet, 2001, 2. köt., 478.

53 HEINRICH EBERHARD GOTTLÖB PAULUS: *Philologisch-kritischer und historischer Kommentar über das neue Teastament... Dritter Theil. Der drey ersten Evangelischen Fortsetzung und Beschluss*, Lübeck, 1802, Horváth Mihály Gimnázium könyvtára (Szentes) (Továbbiakban: HMG) I.28.1230.28

54 Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1818. december 12. TtREL Békés-Bánáti egyházmegye irata I.29.i) 179. doboz, Szentes, 1787–1865.

55 Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. TtREL Békés-Bánáti egyházmegye irata I.29.i) 179. doboz, Szentes, 1787–1865.

56 IMMANUEL KANT: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefaßt von Immanuel Kant*, Königsberg, 1798, HMG IX.55.2654.55

57 S. VARGA Pál: *Ész és hit. Adalékok a XVIII–XIX. század fordulójának vallásbölcseleti vitájához*, 432.; MÉSZÁROS ANDRÁS: *A filozófia Magyarországon*, 98–116.

de a népi és értelmiségi könyves kultúra mégis összefonódott egymással. Ezt bizonyítják a Varga István könyvkötő munkásságáról fennmaradt iratok és egyéb adatok.

1792-ben a helytartótanács az egész országra kiterjedő vizsgálatot rendelt el, hogy felmérjék, hol működnek engedély nélküli nyomdák, könyvkereskedők és könyvkötők.⁵⁸ Szentesen Varga István könyvkötőnél árusításra szánt könyveket is találtak. Tartalmukat tekintve ezek katekizmusok, bibliák, jóslások, históriák, nyelvtanok, ábécéskönyvek voltak.⁵⁹ Mivel a könyvkötők könyvkereskedelemmel is foglalkozhattak, Vargának semmilyen baja nem származott a vizsgálatból. Szentesi jelenléte mégis fontos témánk szempontjából. A református egyház számadásai rendszeresen megemlítenek könyvkötési költségeket. Ritkán két könyvkötővel is dolgoztattak, ami azt jelentette, hogy a városban volt akkora könyvforgalom, ami biztosította legalább egy mester megélhetését. Varga neve egészen az 1810-es évek közepéig megtalálható a számadásokban, tehát állandó „könyvkereskedő” is működött Szentesen.⁶⁰ Minden bizonnyal Varga a debreceni könyvkötő cég filiálisa lehetett, mert a Dél-Alföldön több ilyen compactor is működött.⁶¹

Varga valószínűleg a diákok és értelmiségiek számára is dolgozott, amivel így összekapcsolódott a népi és értelmiségi könyvkultúra. Elképzelhető, hogy néhány tulajdonosi bejegyzés a szentesi könyvkereskedelemre utal. A Horváth Mihály Gimnázium könyvtárában két olyan possessort találtam, amelyik Szentesen készült és nem Kis Bálint vagy Szalay Pál írta be általa a nevét a könyv lapjaira. Ez sajnos egy datálatlan bejegyzés, amely egy német nyelvű moralizáló könyv előzőkén található: „Joseph Tenerer[?] Gerber mp. Szentes”.⁶² A *Die redende Thiere* című könyv ugyan nem szerepel az 1792-es könyvjegyzékben, de elképzelhető, hogy az Vargán keresztül talált Szentesen gazdára. Sajnos Tenerer Gerber nevű személyt nem tudtam beazonosítani, de nagyon érdekes lenne kideríteni, hogyan kerülhetett egy valószínűleg német anyanyelvű ember Szentesre.

Az áthúzások miatt csak annyi olvasható egy másik possessorból, hogy „Szentesen”, de valószínűleg nem Szalay és nem Kis neve szerepelt a címlapon.⁶³ A mű érdekessége, hogy ez egy fizikoteológiai munka, amely a hitvédők számára fontos gondolatokat tartalmazott. Amennyiben valóban nem lelkészek szerezték meg, akkor vajon kit érdekelhetett a városban? Esetleg a korábban említett főbíró, Dobosi Mihályt, vagy a szintén fentebb emlegetett takácsot, Balogh Istvánt? Sajnos ezt a kérdést egyelőre nem tudjuk megválaszolni.

A művelődési lehetőségek nemcsak a könyvkötő személyén keresztül kötődtek össze, mert Szentesen két egyházi emberről is bebizonyítható, hogy igényt formált a gyűlekezet ismereteinek irányítására. Az egyik Sipos József, a másik Kis Bálint. Bizonyítékaink csak közvetettek, később felbukkanó források módosíthatják kijelentéseinket.

58 A helytartótanács 20151-es számú leirata, CsML–SzL Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai IV/A/3/b Közgyűlési és kisgyűlési iratok, 1790–1848, 14. doboz, 1792. november–december, Nr. 91.

59 MOL Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44r–46v.

60 SzNREL I.375.h) Számadási iratok 1793/1794, 1808/1809, 1815/1816.

61 JÓZSÁNÉ HALÁSZ MARGIT: *A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből*, 364.

62 *Die redende Thiere über menschliche Fehler und Laster bey ruhigen Stunden lustig und nützlich zu lesen*. 36–42. Gespräch..., Frankfurt und Leipzig, 1753–1759. HMG III.9.499.9

63 DERHÁM VILIAM: *Physico-theologia, az az az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmuttatása*, Bécs, 1793. HMG I.181.2938.181

Sipos 1816-ban írt egy prédikációt a tudományok hasznáról, amelyben arra hívta fel a hallgatóság figyelmét, hogy „a tudomány az emberi bölcsőség fundamentuma”.⁶⁴ Szerinte ez még akkor is igaz, ha sok tudós ember botrányos véleményt alkot a vallásról:

„Látunk valamely nyelveket értő, vagy törvényt tudó, a földmérés, vagy orvoslás vagy más egyéb dolgok tudományyábann jártas embert: iszonyodva halljuk Istent káromló, Vallást tsúfoló szavait.”⁶⁵

Sipos igehirdetésében abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy a tudományok művelése fontos, de nem szabad szem elől téveszteni az isteni titkokat. A szövegben nem mondja ki, de kiérződik belőle, hogy ezt az útmutatást igyekszik a gyülekezetben belül megtenni, vagyis ellenőrizni az eltévelyedőket.⁶⁶

1819-ben Kis Bálint arról írt Juhász István esperesnek, hogyan képzei el a népiskolai tananyagok és tankönyvek megreformálását. A levél sarkalatos pontjának tekinthető az a rész, amikor a szülőket a könyvek megbecsülésére akarja rászoktatni:

„A szülék is értik annyira a könyvekből mikor látnák azt, hogy az esztendő(en) is egy könyvetskét kell venni, és n(em) is nyövdne a könyv olyannyira el.”⁶⁷

Végül egy elég bizonytalan forrást kell megemlítenem, amely az egyszerűbb emberek és a városi értelmiség közötti kapcsolatokra utal. 1815–1816-ban Szentesen a városi tisztségviselők megválasztásakor kimondottan elmérgesedett a helyzet a vagyonos és szegényebb társadalmi helyzetűek között.⁶⁸ A zavargások résztvevői között megemlítenek egy Balogh István nevű takácsmestert is.⁶⁹ Az egyházi krónika szintén említ egy Balogh István nevű takácsot, akinek „a Tudományokra tartozó számos jó könyveik vagynak”.⁷⁰ Amennyiben a két Balogh nevű személy azonos, akkor elképzelhető, hogy egy mezővárosi iparosember Péczeli József egyháztörténeti kézikönyvét is forgatta. Az *ó testamentomi ekklesiának históriája* című könyvben Balogh István 1795-ös tulajdonosi bejegyzése szerepel.⁷¹ Mivel a kötetben nincs Szentes beszerzési helyként feltüntetve, és a bejegyző nem közli a foglalkozását, nagyon óvatosan lehet csak azt feltételezni, hogy egy szentesi takács ilyen vastag kötetet olvasott. Egy kézművesember könyvtulajdonlásának valószínűségét tovább gyengíti az is, hogy még a szentesi nemesség sem gyűjtött ilyen jellegű könyveket: ők egyszerűen megelégedtek azzal, hogy a formálódó nemzeti könyvtár „almáriuma” számára adakoztak.⁷²

Kijelenthetjük, a református gyülekezetben a lelkészek olvasmányai sokkal mélyebbek voltak a többi gyülekezeti tagéhoz képest, de a magasabb filozófiai gondolatok beszívárogtak a gyülekezet hétköznapijaiba. Ezek után a dolgozat elején feltett utolsó kérdést kell megválaszolni: mit gondoltak a szentesi lázongók a keresztény tanításokról?

64 Sipos, 1817, 3.

65 Sipos, 1817, 3.

66 Sipos, 1817, 3–11.

67 Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. TtREL Békés-Bánati egyházmegye irata I.29.i) 179. doboz, Szentes 1787–1865.

68 LABÁDI, 2000, 1. köt., 129.

69 SIMA, 1914, 430.

70 Egyháztörténet, 2001, 2. köt. 594.; PAPP: Egyháztörténet, 1köt., 292–293.; vö. SIMA, 1914, 412.

71 *Majzonnet Lajos–Péczeli József* (ford.): *Az ó testamentomi ekklesiának históriája...*, 2. kötet, Komárom, 1791. Balogh Istváné Ao. 1795. 10a Aug. Symb. I. Jan. II. Resz 16. 17. vers A Ház népe Solt. 84. utolsó vers. HMG I.211.5446.211.

72 CsML–SzL V/A/114. Szentes város nemességének iratai 1794–1848. Protocollum fol. 8r.

Sajnos a források elég szűkszavúak a vallással ellenkezők dolgait illetően. Bakonyi János szűcsmestert 1791-ben választották be a presbitériumba. Halálakor azt jegyezték fel róla, hogy „Bibliát feszegető” ember volt.⁷³ Az eklézsiatörténet Beliczay Pál szolgabíróról azt írta, hogy „naturalistákhoz húzó, vallás ceremóniát kevésre becsülő” ember volt, aki nem volt hajlandó az utolsó kenetet fölvenni.⁷⁴ Annak ellenére, hogy Beliczay katolikus volt, kapcsolatban állt a szentesi református egyházzal, mert Csongrád vármegyében a tiszántúli járás egyik szolgabírója mindig Szentesen lakott.⁷⁵ Értelemszerűen a szentesiek ügyeiket mindig a helyben lakó szolgabírón keresztül intézték, tehát a reformátusok egy vallásellenes emberhez fordultak ügyes-bajos dolgaikban.

A dolgozat elején említett Szépe Pál, Szépe János és Szalai János a szentesi református egyház meghatározó egyéniségei voltak. Szépe Pál és Szépe János tevékenyen közreműködtek a templomtorony építésében,⁷⁶ Szépe János 1816-ban a presbitériumba is bekerült.⁷⁷ Egyházi szerepvállalásuk mellett a városi politikai életbe is bekapcsolódtak, ugyanis a földesúr főbírójelöltjével szemben a vagyonosodó szentesi gazdák a sajátjukat akarták megválasztani. Az 1815/16-os főbíróválasztás engedetlenségi mozgalommá fajult, amiben a két Szépe a lázadók oldalán állt, és ezért börtönbe kerültek.⁷⁸ Dobosy Mihály lelkész ezért megfedtte őket, ez az önérzétes embereket annyira felháborította, hogy éveken keresztül még a templom közelébe sem mentek.⁷⁹ 1821-ben az esperes figyelmeztette őket, hogy az egyházi adó meg nem fizetése és az úrvacsora megtagadása az egyházból való kizárásukat fogja jelenteni, s a földesurat feljogosítja arra, hogy őket Szentesről elűldözze.⁸⁰

Szalai szintén nemcsak 1821-ben került a figyelem középpontjába, ugyanis 1817-ben az egyik iskolát takarékosági okokból bezárták. Szalai maga helyett Szeder Jánost állította az előtérbe, azt színélve, hogy Szeder tiltakozik a presbitériumi döntés ellen. Végül bebizonyosodott, hogy ő állt a tiltakozók mögött.⁸¹ Évekkel később, 1821-ben róla is kiderült, hogy nem jár templomba és nem fizeti az egyházi adót.⁸²

A Szépe János, Szépe Pál és Szalai János névvel jelzett mozgalom alapvetően nem vallásellenes volt, hanem az egyházkormányzat döntései elleni lázadás. Ennek ellenére elképzelhető, hogy a szervezők néhány gondolatot átvettek a vallásellenesség filozófiájából. Ezt igazolja az, hogy egyáltalán nem ijedtek meg a kiközösítéstől: „ő nem bánnya akár, hogy lesz.”⁸³ Szintén erre utal az esperesnek, Juhász Istvánnak a széljegyzete Szépe János viselkedését illetően:

73 Egyháztörténet, 2001, 2. köt., 287.

74 Egyháztörténet, 2001, 2. köt., 578.; Kis: *A szentesi*, 1992, 352.

75 LABÁDI LAJOS: *Csongrád vármegye szolgabírói*, 11.

76 Egyháztörténet, 2001, 2. köt., 512.

77 Egyházlátogatási jegyzőkönyv, Szentes, 1816. december 11. TtREL Békés-Bánati Egyházmegye iratai I.29.h) Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1843 1. doboz 1. kötet, 282.

78 SIMA, 1914, 425–429.

79 SzNREL I.375.b) Jegyzőkönyv 1816–1827 itt: 1821. március 4.

80 Juhász István levele, Ócsöd, 1821. május 28. SzNREL I.375.b) Jegyzőkönyv 1816–1827.

81 Szentesi református egyház presbitériumának levele az espereshez, Szentes, 1817. május 5. TtREL Békés-Bánati egyházmegye irata I.29.i) 179. doboz, Szentes 1787–1865.

82 SzNREL I.375.b) Jegyzőkönyv 1816–1827, itt: 1821. március 4.

83 SzNREL I.375.b) Jegyzőkönyv 1816–1827, itt: 1821. június 3.

„Ő egy a nyughatatlan, eccl(esi)át háborgatók közül. Jó volna most ezt is reá feladni, hogy a többek is megfenyítődnének, v(agy) meg félelednének.”⁸⁴

Az egyház előjárói mindenesetre alaposan felkészültek egy filozófiai vitára, ha netán fel kell venni a harcot a vallást ellenzőkkel. Kis Bálint már debreceni tógás diákként szert tett ilyen munkára: *Az istennek jósága és böltsessége* című művet Weber Simon kiadásában vásárolta meg.⁸⁵ Majd peregrinációjából hazahozott további két német nyelvű prédikációs kötetet, amelyek a vallásosság jogosultságának kérdésével foglalkoznak.⁸⁶ Talán épp a forrongó hangulat miatt 1817-ben Kis tovább bővítette könyvtárát egy másik hitvédő irodalommal, amely *A keresztyén vallásnak rövid védelmezése* címmel jelent meg 1799-ben.⁸⁷ Szalay Pál szentesi szolgálata során 1798-ban szerezte meg Kováts József nagykörsi lelkész hitvédő munkáját.⁸⁸

Az egyházkerület utasítására Szentesen is ellenőrizték a gyülekezetben elterjedt könyveket, így például 1821-ben a naturalista irodalom meggátlására hívták fel a presbitérium figyelmét.⁸⁹ Valószínűleg nem lehetett súlyos a helyzet, mert az 1814–1824 közötti egyházlátogatások kivétel nélkül azt írják, hogy Szentesen a lelkészek ellen nincs panasz és a gyülekezetben sem történtek említésre méltó események. Egyedül az enged Szepe János és társai ügyére következtetni, hogy a vizitációban szűkszavúan feljegyezték, hogy az egyházi fenytéket szükség esetén gyakorolják.⁹⁰

A dolgozat végén az utolsó feltett kérdésre azt tudjuk válaszolni, hogy súlyos vallásellenesség nem volt Szentesen. Elképzelhető, hogy a Dobosy Mihály elleni mozgolódás jelszavai közé bekerültek az ateizmus filozófiájának bizonyos gondolatai, de ezek nem lehettek nagyon komoly rágalmak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- „Ueber das Recht zu denken in Religionssachen” *Postille von E. T. Sintenis, Konsistorialrath und Pastor zu St. Trinitatis zu Zerbst*, Ersther Theil, Leipzig, Gerhard Fleischer dem Jüngern, 1798, 69., 319. HMG I.163.2882.163, *Vernünftig-christliche Andachten und Gebete für Freunde und Liebhaber der Religion*, Tübingen, 1796 HMG I.125.2819.125.
- ANDERSEN, CARL-RITTER, ADOLF MARTIN (HG.): *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, Bd. 3. Die Lehrentwicklung im Rahmen der Ökumenizität, Göttingen, 1980.

- 84 Dobosy Mihály szentesi lelkész levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1817. május 8. TtREL Békés-Bánati egyházmegye irata I.29.i) 179. doboz, Szentes, 1787–1865.
- 85 *Az istennek jósága és böltsessége a' természetben*. Sanler Henrik után, Pozsonban és Komáromban, 1794. HMG I.47.1580.47.
- 86 „Ueber das Recht zu denken in Religionssachen” *Postille von E. T. Sintenis, Konsistorialrath und Pastor zu St. Trinitatis zu Zerbst*, Ersther Theil, Leipzig, Gerhard Fleischer dem Jüngern, 1798, 69, 319. HMG I.163.2882.163, *Vernünftig-christliche Andachten und Gebete für Freunde und Liebhaber der Religion*, Tübingen, 1796 HMG I.125.2819.125.
- 87 SEILER GYÖRGY: *A keresztyén vallásnak rövid védelmezése... Debrecezen*, 1799 HMG I.116.2771.116
- 88 KOVÁTS JÓZSEF (ford.): *A' vallás avagy az ifjabb Racinnek a' vallásról írott munkája*, Komáromban, 1798 HMG I.97.2716.97.
- 89 SzNREL I.375.b) Leirati jegyzőkönyv 2. köt. 1812–1859, 113.
- 90 Egyházlátogatások Szentesen: 1815. október 22.; 1816. december 11.; 1818. január 24.; 1818. szeptember 6.; 1819. december 15.; 1820. október 6.; 1822. október 23.; 1823. október 23.; 1824. december 7. TtREL Békés-Bánati Egyházmegye iratai I.29.h) 1. doboz, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1843.

- Az istennek jósága és böltsége a' természetben.* Sanler Henrik után, Pozsonban és Komáromban, 1794. HMG I.47.1580.47.
- BAGI ZOLTÁN: Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján, in: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom*, Budapest, 2005, 185–186.
- BALLAGI GÉZA: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Budapest, 1888.
- BALOGH ISTVÁNÉ AO. 1795. 10a Aug. Symb. I. Jan. II. Resz 16. 17. vers A Ház népé Solt. 84. utolsó vers. HMG I.211.5446.211.
- BARTA LÁSZLÓ–LABÁDI LAJOS: *Szentes város levéltára 1703–1950*, Szeged, 1995.
- BENDA KÁLMÁN: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon, in: *Valóság* 4 (1976), 59–60.
- BERECZ SÁNDOR: *Szentes városi főgymnasium története*, Szentes, 1896.
- BÉRENGER, JEAN: *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale 1415–1792*, Paris, 2000.
- BÍRÓ FERENC: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 2003.
- BRUNNER EMÓD: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, 1930.
- BUCSAY MIHÁLY: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- BURKIT, WILHELM: *Jakab és Péter szent apostolok' közönséges leveleiknek a' keresztyéni jó életre oktató tanúságokkal és intésekkel tellyes rövid világosítása... Magyarra fordította, 's köz haszonra ki bocsátotta Szalai Pál, a' szentesi, helv. conf.ában edjik predikátor*, Pest, 1792.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, A helytartótanács 20151-es számú leirata, Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai IV/A/3/b Közgyűlési és kisgyűlési iratok 1790–1848, 14. doboz 1792. november–december, Nr. 91.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai IV/A/3/i Végrendeletek, 1814–1878.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Csongrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai IV/A/1/j Végrendeletek, 1769, 1778.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Csoó István emeritus tanító végrendelete, Szentes, 1830. június 17. Szentes város tanácsának iratai V/A/102/k Végrendeletek, (1731–) 1802–1849(–1890) nr. 416.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15. Szentes Város Tanácsának iratai V/A/102/k Végrendeletek, (1731–) 1802–1849(–1890) 2. doboz nr. 350.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Paksi István végrendelete, Szentes, 1822. december 23. Szentes Város Tanácsának iratai V/A/102/k Végrendeletek, (1731–) 1802–1849(–1890) 2. doboz nr. 353.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Szentes Város Tanácsának iratai V/A/102/a Tanácsulási jegyzőkönyvek, 2. köt. 1792–1813.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Szentes Város Tanácsának iratai V/A/102/k Végrendeletek, (1731–) 1802–1849 (–1890).
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, Szentes Város Tanácsának iratai V/A/102/p Becsü-jegyzőkönyvek 1795–1854.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, V/A/114. Szentes város nemességének iratai 1794–1848.
- Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára*, V/A/114. Szentes város nemességének iratai 1794–1848. Protocollum fol. 8r.
- DEBRECZENI ATTILA: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Szeged, Univesritas Kiadó, 2009.
- DERHÁM VILIAM: *Physico-theologia, az az az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtes munkáiból való megmuttatása*, Bécs, 1793. HMG I.181.2938.181.
- Die redende Thiere über menschliche Fehler und Laster bey ruhigen Stunden lustig und nützlich zu lesen.* 36–42., Frankfurt und Leipzig, 1753–1759. HMG III.9.499.9.

- DIENES DÉNES: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, 2002.
- Dobosy Mihály: *Aggódókat Vigasztaló keresztyén Oktatások Példákban és egynehány ide illő Imádságok*, Pest, 1825.
- FEHÉR KATALIN: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Budapest, 2009.
- FELHŐ IBOLYA–VÖRÖS ANTAL: *A helytartótanácsi levéltár*, Budapest, 1961.
- FILEP ANTAL: Szokásleírások a 18. és a 19. századból, in: *Népi Kultúra – Népi Társadalom V–VI*, 1971, 115–134.
- FÜLÖP GÉZA: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1978.
- G. SZABÓ BOTOND: Vallás és felvilágosodás, in: Bereczki Lajos–Fekete Csaba–G. Szabó Botond (szerk.): *Egyház és művelődés*, Debrecen, 2000.
- GRANASZTÓI OLGA: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Budapest–Szeged, Universitas Kiadó–OSZK, 2009.
- GRANASZTÓI OLGA: Olvasótól olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire, in: *Korall* 43 (2011), 5–24.
- HÉJJA JULIANNA ERIKA: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*, Budapest, 2003.
- HOMOKI NAGY MÁRIA: Fejezetek a szentesi református ecclesia történetéből, in: Takács Edit (szerk.): *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, Szentes, 1997–1998.
- HUDI JÓZSEF: Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években, in: *Korall* 43 (2011), 122–146.
- JÓZSÁNÉ HALÁSZ MARGIT: A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből, in: *Tanulmányok a kézműipar történetéből*, Veszprém, 1999.
- KANT, IMMANUEL: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefaßt von Immanuel Kant*, Königsberg, 1798. HMG IX.55.2654.55.
- KAPLAN, BENJAMIN J.: *Divided by Faith*, Cambridge (et al.), 2009.
- KATONA IMRE: A Petrák-krónika változatainak néprajzi vonatkozásai, in: Takács Edit (szerk.): *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, Szentes, 1997–1998, 59–68.
- KERESZTESI JÓZSEF: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*, Pest, 1868.
- KIS BÁLINT: *A Békés-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*, közread. Gilicze László–Kormos László, Békéscsaba–Szeged, 1992.
- KIS BÁLINT: A szentesi református egyház állapota, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetes érdemű dolgai, változásai, in: Kis Bálint: *A Békés-Bánati református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, 1992, 293–387.
- KOVÁTS JÓZSEF (FORD.): *A' vallás avagy az ifjabb Racinnek a' vallásról írott munkája*, Komáromban, 1798 HMG I.97.2716.97.
- KULCSÁR ADORJÁN: *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Budapest, 1943.
- LABÁDI LAJOS: Csongrád vármegye szolgabírói, in: *Levéltári Szemle* 1 (1988), 11.
- LABÁDI LAJOS: *Szentes története évszámokban*, Szentes, 2003.
- LABÁDI LAJOS: Szentes vázlatos története a 11. századtól 1914-ig, in: Kis-Rácz Antalné–Labádi Lajos–Vörös Gabriella (szerk.): *Szentes helyismereti kézikönyve*, 1. köt. Szentes, 2000, 126–129.
- LADÁNYI SÁNDOR–PAPP KORNÉL–TÖKÉCZKI LÁSZLÓ: *Egyháztörténet 1–2. A kezdetektől 1711-ig – 1711-től napjainkig. Tankönyv és tanári kézikönyv*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Pedagógiai Intézet, 2001.
- Magyar Országos Levéltár*, C 60 Departementum revisionis librorum 10. kötet Protocolla 1793. nr. 6267.

- Magyar Országos Levéltár*, Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44r–46v.
- Magyar Országos Levéltár*, Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44r–46v.
- MAJZONNET LAJOS–PÉTZELI JÓZSEF (FORD.): *Az ó testamentomi ekklesiának históriája...*, 2. kötet, Komárom, 1791.
- MESSERLI, ALFRED: *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900*, Tübingen, 2002.
- MÉSZÁROS ANDRÁS: *A filozófia Magyarországon*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2000.
- NAGY IBOLYA: Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században, in: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1984/85*, Szeged, 1986, 179–192.
- OLÁH RÓBERT: A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, Budapest–Eger, 2012, 151–239.
- PADÁNYI KLÁRA: Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában, in: Szauder József–Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Budapest, 1974, 177–200.
- PAULUS, HEINRICH EBERHARD GOTTLÖB: *Philologisch-kritischer und historischer Kommentar über das neue Teastament... Dritter Theil. Der drey ersten Evangelischen Fortsetzung und Bechluss*, Lübeck, 1802. HMG) I.28.1230.28.
- S. VARGA PÁL: Ész és hit. Adalékok a XVIII–XIX. század fordulójának vallásbölcseleti vitájához, in: Bereczki Lajos–G. Szabó Botond–Fekete Csaba (szerk.): *Egyház és művelődés*, Debrecen, 2000, 432.
- SASHEGYI OSZKÁR: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Budapest, 1938.
- SCHERMANN ÉGYED: A protestáns cenzúra teljes kialakulása, in: *Pannonhalmi Szemle*, 1931, 220.
- SEILER GYÖRGY: *A keresztyén vallásnak rövid védelmezése...* Debreczenben, 1799 HMG I.116.2771.116
- SIMA LÁSZLÓ: *Szentes város története*, Szentes, 1914.
- SIPOS JÓZSEF: *A magyar országi helyvétziai vallástételt követő iskolai tanítók tárháza*, Pest, 1817.
- SZABÓ FERENC: A várostörténeti krónikák és feljegyzések születése és hatása az Alföldön, in: Takács Edit (szerk.): *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, Szentes, 1997–1998, 5–14.
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, I.375.b Jegyzőkönyv 1816–1827
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, I.375.b, 1–2. kötet leirati jegyzőkönyv 1786–1859.
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, I.375.b, Jegyzőkönyv 1816–1827, itt: 1821. június 3.
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, I.375.b, Jegyzőkönyv 1816–1827, itt: 1821. március 4.
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, I.375.b, Jegyzőkönyv 1816–1827.
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, I.375.b, Leirati jegyzőkönyv 2. köt. 1812–1859, 113.
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, I.375.h, Számadási iratok 1793/1794, 1808/1809, 1815/1816.
- Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára*, Juhász István levele, Öcsöd, 1821. május 28., I.375.b) Jegyzőkönyv 1816–1827.
- TAKÁCS EDIT (közread): *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825*, 2. kötet, Szentes, 2001. [elektronikus dokumentum]: <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/start.htm>
- TAKÁCS EDIT (közread): *Petrák-krónika*, Szentes–Szeged, 1997.
- TAKÁCS EDIT: A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma, in: Takács Edit (szerk.): *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, Szentes, 1997–1998, 43–58.

- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Békés-Bánáti Egyházmegye iratai I.29.h, 1. doboz Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1786–1843.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Békés-Bánáti Egyházmegye iratai I.29.a, 2. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1787–1829, Egyházmegyei közgyűlés, Doboz, 1797. január 10–11.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Békés-Bánáti Egyházmegye iratai I.29.a, 2. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829, Egyházmegyei közgyűlés, Köröstarcsa, 1811. október 14.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Békés-Bánáti Egyházmegye iratai, Szőnyi Pál elleni tanúvallomások jegyzőkönyve, 1788. május 28. I.29.i, Egyházközségekre vonatkozó iratok, 67. doboz, Hódmezővásárhely, 1765–1841.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Békés-Bánáti Egyházmegye iratai I.29.h, 1. doboz Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1786–1843.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Békés-Bánáti Egyházmegye iratai I.29.a, 2. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1787–1829.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Dobosy Mihály szentesi lelkész levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1817. május 8. Békés-Bánáti egyházmegye irata I.29.i, 179. doboz, Szentes, 1787–1865.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1795. december 19. Békés-Bánáti Egyházmegye irata I.29.i, Egyházközségekre vonatkozó iratok, 67. doboz Hódmezővásárhely, 1765–1841.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Egyházlátogatási jegyzőkönyv, Szentes, 1816. december 11. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai I.29.h, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1786–1843 I. doboz I. kötet, 282.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Egyházlátogatások Szentesen: 1815. október 22.; 1816. december 11.; 1818. január 24.; 1818. szeptember 6.; 1819. december 15.; 1820. október 6.; 1822. október 23.; 1823. október 23.; 1824. december 7. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai I.29.h, 1. doboz, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1786–1843.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1818. december 12. Békés-Bánáti egyházmegye irata I.29.i, 179. doboz, Szentes, 1787–1865.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. Békés-Bánáti egyházmegye irata I.29.i, 179. doboz, Szentes, 1787–1865.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. Békés-Bánáti egyházmegye irata I.29.i, 179. doboz, Szentes, 1787–1865.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Szentesi egyházközség iratai I.375.b, 1–2. füzet, 1768–1816.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Szentesi egyházközség iratai I.375.b, 2. füzet, 1798–1816., 42.
- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára*, Szentesi református egyház presbitériumának levele az espereshez, Szentes, 1817. május 5. Békés-Bánáti egyházmegye irata I.29.i, 179. doboz, Szentes, 1787–1865.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996.
- ZOVÁNYI JENŐ: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, 2. köt., Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2004, 159–163.